

**O‘ZBEK TILIDA BAHO, ISHORA VA NOZIK MUNOSABAT IFODALOVCHI
PRAGMATIK BIRLIKLARNING YASHIRIN STRUKTURALARI**

**СКРЫТЫЕ СТРУКТУРЫ ПРАГМАТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ,
ВЫРАЖАЮЩИХ ОЦЕНКУ, НАМЁК И ТОНКОЕ ОТНОШЕНИЕ В
УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ**

**HIDDEN STRUCTURES OF PRAGMATIC UNITS EXPRESSING
EVALUATION, HINT AND SUBTLE ATTITUDE IN THE UZBEK LANGUAGE**

Abdullayeva Muslimaxon Ubaydulla qizi

Namangan davlat pedagogika instituti talabasi

E-mail: abdullayevamuslima34@gmail.com

Telefon: +998933653217

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilida baho, ishora va nozik munosabat ifodalovchi pragmatik birliklarning yashirin strukturalari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘zbek nutqiy muloqotida so‘zlovchining ochiq aytilmagan bahosi, yashirin ishorasi, ehtiyotkor munosabati va adresatga nisbatan nozik kommunikativ ta’sirini yuzaga chiqaruvchi lisoniy vositalarni aniqlashdan iborat. Maqolada pragmatik birliklar bevosita lug‘aviy ma’no bilan cheklanmaydigan, kontekst, nutqiy vaziyat, madaniy tajriba, so‘zlovchi niyati va adresat talqini orqali ochiladigan murakkab semantik-pragmatik tuzilmalar sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda tavsifiy, pragmalingvistik, kontekstual, semantik-pragmatik va lingvokulturologik tahlil metodlaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, “mayli”, “xo‘p”, “baribir”, “qiziq”, “yaxshi”, “balki”, “o‘zingiz bilasiz”, “yomon emas”, “boshqacharoq bo‘lsa yaxshi edi” kabi birliklar nutqda ochiq mazmundan tashqari baho, kinoya, ehtiyotkor tanqid, istaksiz rozilik, yashirin norozilik yoki nozik munosabatni bildiradi. Maqolada bunday birliklarning yashirin strukturalari baholash, ishora qilish va munosabat kodlash mexanizmlari asosida izohlanadi.

Kalit so‘zlar: pragmatik birlik, baho, ishora, nozik munosabat, yashirin struktura, implitsit ma’no, kontekst, kommunikativ niyat, nutqiy odob, pragmalingvistika, o‘zbek tili, lingvokulturologiya.

Аннотация: В данной статье анализируются скрытые структуры прагматических единиц, выражающих оценку, намёк и тонкое отношение в узбекском языке. Основная цель исследования состоит в выявлении языковых средств, которые формируют скрытую оценку говорящего, косвенный намёк, осторожное отношение и тонкое коммуникативное воздействие на адресата в узбекском речевом общении. В статье прагматические единицы рассматриваются как сложные семантико-прагматические структуры, значение которых раскрывается не только через прямое лексическое содержание, но и через контекст, речевую ситуацию, культурный опыт.

намерение говорящего и интерпретацию адресата. В исследовании использованы описательный, прагмалингвистический, контекстуальный, семантико-прагматический и лингвокультурологический методы анализа. Результаты показывают, что такие единицы, как “mayli”, “xo‘p”, “baribir”, “qiziq”, “yaxshi”, “balki”, “o‘zingiz bilasiz”, “yomon emas”, “boshqacharoq bo‘lsa yaxshi edi”, выражают не только прямое содержание, но и оценку, иронию, осторожную критику, вынужденное согласие, скрытое несогласие или тонкое отношение.

Ключевые слова: прагматическая единица, оценка, намёк, тонкое отношение, скрытая структура, имплицитный смысл, контекст, коммуникативное намерение, речевой этикет, прагмалингвистика, узбекский язык.

Abstract: This article analyzes the hidden structures of pragmatic units expressing evaluation, hint and subtle attitude in the Uzbek language. The main purpose of the study is to identify linguistic means that create the speaker’s hidden evaluation, indirect hint, cautious attitude and subtle communicative influence on the addressee in Uzbek speech communication. The article interprets pragmatic units as complex semantic-pragmatic structures whose meaning is revealed not only through direct lexical content but also through context, speech situation, cultural experience, the speaker’s intention and the addressee’s interpretation. Descriptive, pragmalinguistic, contextual, semantic-pragmatic and linguocultural methods of analysis were used in the study. The results show that such units as “mayli”, “xo‘p”, “baribir”, “qiziq”, “yaxshi”, “balki”, “o‘zingiz bilasiz”, “yomon emas”, and “boshqacharoq bo‘lsa yaxshi edi” express not only direct content but also evaluation, irony, cautious criticism, unwilling agreement, hidden disagreement or subtle attitude.

Keywords: pragmatic unit, evaluation, hint, subtle attitude, hidden structure, implicit meaning, context, communicative intention, speech etiquette, pragmalinguistics, Uzbek language.

KIRISH

O‘zbek nutqiy muloqotida so‘zlovchi o‘z fikri, bahosi va munosabatini har doim ham ochiq, bevosita va qat’iy shaklda bildirmaydi. Ko‘pincha baho, ishora, norozilik, rozilik, kinoya, e’tiroz yoki ehtiyotkor munosabat maxsus pragmatik birliklar orqali yashirin tarzda ifodalanadi. Bunday birliklar yuzaki jihatdan oddiy so‘z yoki ibora ko‘rinishida bo‘lsa-da, kontekstda murakkab kommunikativ vazifa bajaradi. Masalan, “mayli”, “xo‘p”, “yaxshi”, “qiziq”, “baribir”, “o‘zingiz bilasiz”, “boshqacharoq bo‘lsa yaxshi edi” kabi birliklar turli vaziyatlarda turlicha yashirin ma’no yaratadi.

Pragmatik birliklar nutqda so‘zlovchining kommunikativ niyati, adresatga munosabati, bahosi, hissiy holati va nutqiy vaziyatga moslashuvini ifodalaydi. Ularning ma’nosi faqat lug‘aviy mazmun bilan cheklanmaydi. Aksincha, pragmatik birliklarning haqiqiy vazifasi ko‘pincha kontekst, ohang, suhbatdoshlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabat, milliy-madaniy odob me’yorlari va adresatning talqin qobiliyati orqali ochiladi [1].

O‘zbek tilida baho ifodalovchi birliklar alohida ahamiyatga ega. Chunki baho insonning

voqelikka, shaxsga, harakatga yoki vaziyatga nisbatan munosabatini bildiradi. Biroq o'zbek muloqot madaniyatida baho ko'pincha keskin shaklda emas, balki yumshoq, ishorali yoki nozik ko'rinishda beriladi. Masalan, "yomon emas" iborasi vaziyatga qarab ijobiy baho, ehtiyotkor maqtov yoki yetarli emaslik haqidagi yashirin munosabatni bildirishi mumkin.

Ishora esa o'zbek nutqida bevosita aytishdan qochish, suhbatdosh sha'nini saqlash, muloqotdagi keskinlikni kamaytirish va adresatga nozik ta'sir ko'rsatish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. "Yana bir o'ylab ko'rsak", "shoshilmasak ham bo'ladi", "balki boshqacha yo'l tutarmiz", "o'zingiz bilasiz" kabi birliklar fikrni ochiq rad etmasdan, yashirin tarzda yo'naltirish imkonini beradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy tilshunoslikda til birliklarining faqat grammatik yoki semantik xususiyatlari emas, balki ularning nutqdagi yashirin strukturalari, implitsit axborot yaratish imkoniyatlari va kommunikativ ta'sir mexanizmlari ham muhim tadqiqot obyekti sifatida qaralmoqda. O'zbek tilidagi baho, ishora va nozik munosabat ifodalovchi pragmatik birliklarning yashirin strukturalarini o'rganish milliy nutqiy odob, kommunikativ ehtiyotkorlik va madaniy talqin mexanizmlarini chuqurroq anglashga yordam beradi [2].

Tadqiqotning maqsadi o'zbek tilida baho, ishora va nozik munosabat ifodalovchi pragmatik birliklarning yashirin strukturalarini aniqlash va ularning kontekstual, semantik-pragmatik hamda lingvokulturologik xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun pragmatik birliklarning ochiq va yashirin ma'no qatlamlari, baholash mexanizmlari, ishoraviy vazifalari va adresatga ta'sir shakllari o'rganildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Pragmatik birliklar masalasi umumiy pragmalingvistika, nutqiy akt nazariyasi, implikatura, xushmuomalalik strategiyasi, diskurs tahlili va lingvokulturologiya bilan uzviy bog'liq. Jahon tilshunosligida J. Austin va J. Searle nutqiy akt nazariyasi orqali til birliklarining harakat bajarish xususiyatini izohlagan bo'lsa, P. Grice implikatura nazariyasi orqali nutqda ochiq aytilmagan, lekin anglashiladigan ma'no masalasini asoslab bergan [3], [4], [5].

G. Leech, S. Levinson, P. Brown va S. Levinson tadqiqotlarida xushmuomalalik, kontekst, kommunikativ niyat, adresat omili va bilvosita nutqiy ta'sir masalalari keng yoritilgan [6], [7]. Bu qarashlar baho, ishora va nozik munosabatni ifodalovchi birliklarning yashirin strukturalarini tahlil qilish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek tilshunosligida pragmatik ma'no, matn talqini, nutqiy odob, baholash, lingvokulturologik xususiyatlar va kommunikativ maqsad masalalari Sh. Safarov, M. Hakimov, N. Mahmudov, D. Xudoyberganova, M. Yo'ldoshev, R. Qo'ng'urov kabi olimlarning tadqiqotlarida yoritilgan. Sh. Safarov pragmalingvistikaning nazariy asoslarini, M. Hakimov o'zbek matnining pragmatik talqinini, N. Mahmudov esa til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini tahlil qilgan [1], [2], [8].

Mazkur maqolada tavsifiy metod yordamida baho, ishora va nozik munosabat ifodalovchi birliklar guruhlandi. Semantik-pragmatik tahlil orqali ularning bevosita va

yashirin ma'no qatlamlari ochib berildi. Kontekstual tahlil birliklarning nutqiy vaziyatga qarab qanday ma'no kasb etishini aniqlashga xizmat qildi. Lingvokulturologik yondashuv esa bunday birliklarning milliy nutqiy odob, andisha, hurmat, ehtiyotkorlik va murosa qadriyatlari bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Diskursiv tahlil yordamida pragmatik birliklarning oilaviy, kundalik, badiiy, rasmiy va raqamli muloqotdagi vazifalari yoritildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida baho, ishora va nozik munosabat ifodalovchi pragmatik birliklar ko'p qatlamli yashirin struktura asosida ishlaydi. Bu struktura uch asosiy qatlamdan iborat: birinchi qatlam — ochiq ma'no, ikkinchi qatlam — kontekstual ma'no, uchinchi qatlam — yashirin pragmatik signal. Masalan, “mayli” so'zining ochiq ma'nosi rozilik bo'lsa, kontekstual ma'nosi istaksiz qabul qilish, yashirin pragmatik signali esa norozilikni oshkor qilmaslik bo'lishi mumkin.

Baho ifodalovchi pragmatik birliklar o'zbek nutqida ijobiy, salbiy, ehtiyotkor, kinoyaviy va yashirin baho ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. “Yaxshi”, “ajoyib”, “durust”, “yomon emas”, “bo'ladi”, “qiziq”, “afsus”, “baribir” kabi birliklar faqat baho bildirmaydi, balki so'zlovchining voqelikka munosabatini ham shakllantiradi. Masalan, “Yomon emas” iborasi bir vaziyatda ijobiy baho sifatida, boshqa vaziyatda esa “kutilgan darajada emas” degan yashirin tanqid sifatida talqin qilinadi.

Baho birliklarining yashirin strukturasida so'zlovchining subyektiv pozitsiyasi muhim o'rin tutadi. “Ajoyib” so'zi ba'zan samimiy maqtov, ba'zan esa kinoya sifatida ishlatilishi mumkin. Masalan, kimdir noto'g'ri ish qilganda “Ajoyib ish bo'libdi” deyilsa, ochiq ma'no maqtovga o'xshaydi, lekin yashirin pragmatik ma'no tanqid yoki norozilikdir. Bu holat baho birliklarining kontekstga bog'liq ravishda teskari ma'no hosil qilishini ko'rsatadi.

Ishora ifodalovchi birliklar fikrni bevosita aytmasdan anglatishga xizmat qiladi. O'zbek muloqotida “balki”, “ehtimol”, “yana bir ko'rib chiqarmiz”, “shoshilmasak ham bo'ladi”, “boshqacharoq qilinsa yaxshi edi”, “o'zingiz bilasiz” kabi birliklar ishoraviy vazifa bajaradi. Bu birliklarda so'zlovchi o'z munosabatini ochiq bildirmaydi, balki adresatni muayyan xulosaga olib keladi. Bu esa o'zbek nutqiy madaniyatidagi bilvositalik tamoyili bilan bog'liq [9].

Nozik munosabat ifodalovchi pragmatik birliklar esa suhbatdosh bilan munosabatni buzmasdan, fikrni madaniy, yumshoq va ehtiyotkor shaklda yetkazadi. “Ruxsat bersangiz”, “ma'qul ko'rsangiz”, “aybga buyurmaysiz”, “to'g'risini aytsam”, “ko'nglingizga kelmasin”, “xafa bo'lmang-u” kabi birliklar tanqid yoki e'tirozni yumshatib beradi. Ular nutqda konfliktning oldini olish, adresat sha'nini saqlash va kommunikativ muvozanatni ta'minlash vazifasini bajaradi.

Pragmatik birliklarning yashirin strukturalarini quyidagi jadval orqali ko'rsatish mumkin:

Pragmatik birlik	Ochiq ma'no	Yashirin pragmatik ma'no	Kommunikativ vazifa
Mayli	Rozilik	Istaksiz qabul, yashirin norozilik	Muloqotni yakunlash yoki murosaga kelish
Yomon emas	Ijobiy baho	Ehtiyotkor tanqid yoki cheklangan maqtov	Bahoni yumshatish
Qiziq	Qiziqish	Shubha, hayrat yoki kinoya	Yashirin munosabat bildirish
O'zingiz bilasiz	Erkin tanlov	Mas'uliyatni adresatga yuklash	Bilvosita ta'sir ko'rsatish
Boshqacharoq bo'lsa yaxshi edi	Taklif	Ehtiyotkor tanqid	Konfliktsiz tuzatish
Xafa bo'lmang-u	Ogohlantirish	Tanqidga tayyorlash	Adresat sha'nini saqlash
Baribir	Qat'iylik	Hafsalasizlik yoki norozilik	Munosabatni kuchaytirish
Balki	Taxmin	Ehtiyotkor taklif yoki shubha	Keskinlikni kamaytirish

Jadvaldan ko'rinadiki, bunday birliklar oddiy lug'aviy mazmunga ega bo'lish bilan birga, nutqda yashirin baho va munosabatni ham ifodalaydi. Ularning haqiqiy ma'nosi kontekst, ohang, kommunikativ vaziyat va suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabat asosida aniqlanadi.

O'zbek tilida baho birliklarining yashirin strukturasi ko'pincha milliy odob bilan bog'liq. So'zlovchi salbiy fikrini ochiq aytmasdan, "unchalik emas", "yomon emas", "biroz boshqacharoq", "hali ishlasa bo'ladi" kabi birliklar bilan yumshatadi. Bu holat suhbatdoshning ko'ngliga tegmaslik, keskinlikni kamaytirish va ijtimoiy muvozanatni saqlash ehtiyojidan kelib chiqadi [10].

Ishora birliklarining yashirin strukturasi esa adresatning talqin qilish qobiliyatiga tayanadi. So'zlovchi ishora qiladi, adresat esa kontekst asosida asl ma'noni anglaydi. Masalan, "Bugun vaqt ancha kech bo'ldi" gapi oddiy vaqt haqidagi axborot bo'lishi mumkin. Lekin muayyan vaziyatda bu "ketish kerak", "gapni tugataylik" yoki "uchrashuvni yakunlaylik" degan yashirin ishora vazifasini bajaradi.

Nozik munosabat birliklari ko'proq muloqotdagi ehtiyotkorlikni ta'minlaydi. "Ko'nglingizga kelmasin", "xafa bo'lmang-u", "aybga buyurmaysiz" kabi birliklar tanqid yoki e'tirozdan oldin ishlatilib, adresat ongini salbiy axborotni qabul qilishga tayyorlaydi. Bunday birliklar nafaqat lingvistik, balki psixologik-pragmatik vazifa ham bajaradi.

Badiiy diskursda baho, ishora va nozik munosabat ifodalovchi birliklarning yashirin

strukturalari personaj xarakteri, ichki kechinma va ijtimoiy munosabatni ochishda muhim vosita bo'ladi. Qahramonning "Mayli, o'zing bilasan" deyishi tashqi tomondan rozilik bo'lib ko'rinsa-da, aslida xafalik, norozilik yoki ranjish ifodasi bo'lishi mumkin. Bunday birliklar badiiy matnda psixologik chuqurlik yaratadi [11].

Oilaviy diskursda nozik munosabat birliklari tarbiyaviy ta'sir bilan bog'liq. Ota-ona farzandiga "Buni boshqacharoq qilsang yaxshi bo'lardi" desa, bu bevosita tanqid emas, balki yumshatilgan tarbiyaviy ishora hisoblanadi. "Darslaring qolib ketmadimi?" kabi savollar ham ko'pincha axborot olish uchun emas, balki farzandni mas'uliyatga undash uchun ishlatiladi.

Rasmiy diskursda baho va nozik munosabat birliklari institutsional madaniyatni saqlashga xizmat qiladi. "Mazkur masalani qayta ko'rib chiqish maqsadga muvofiq", "taklifni yanada takomillashtirish zarur", "ayrim jihatlarga e'tibor qaratish lozim" kabi ifodalar ochiq tanqidni yumshatadi va rasmiy muloqotda madaniy ohangni saqlaydi.

Raqamli diskursda esa ushbu birliklarning yangi shakllari paydo bo'lmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda "mayli", "xo'p", "qiziq", "hmm", "yaxshi ekan", "boshqacharoq bo'libdi" kabi qisqa javoblar ko'pincha yashirin baho yoki munosabat signalini beradi. Ba'zan bitta emoji ham baho, kinoya, norozilik yoki nozik munosabatni ifodalashi mumkin. Bu esa pragmatik birliklarning digital muloqotda ham faol ekanini ko'rsatadi.

Muhokamalardan kelib chiqib aytish mumkinki, o'zbek tilida baho, ishora va nozik munosabat ifodalovchi pragmatik birliklar yashirin struktura asosida ishlaydi. Bu struktura ochiq ma'no, kontekstual ma'no va pragmatik signalning o'zaro birligidan tashkil topadi. Bunday birliklar milliy nutqiy odob, kommunikativ ehtiyotkorlik, andisha, hurmat va ijtimoiy muvozanatni saqlash bilan bevosita bog'liq.

XULOSA

O'zbek tilida baho, ishora va nozik munosabat ifodalovchi pragmatik birliklar murakkab semantik-pragmatik tuzilishga ega. Ular nutqda faqat ochiq axborotni emas, balki yashirin baho, kinoya, ehtiyotkor tanqid, nozik munosabat, istaksiz rozilik, shubha va bilvosita ta'sirni ham ifodalaydi. Bunday birliklarning haqiqiy ma'nosi kontekst, nutqiy vaziyat, so'zlovchi niyati va adresat talqini orqali aniqlanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, "mayli", "xo'p", "qiziq", "baribir", "yomon emas", "o'zingiz bilasiz", "boshqacharoq bo'lsa yaxshi edi", "xafa bo'lmang-u", "ko'nglingizga kelmasin" kabi birliklar o'zbek nutqida yashirin struktura hosil qiladi. Ular baholash, ishora qilish, tanqidni yumshatish, suhbatdosh sha'nini saqlash va muloqot muvozanatini ta'minlash vazifalarini bajaradi.

Pragmatik birliklarning yashirin strukturalari uch asosiy qatlamdan iborat: ochiq ma'no, kontekstual ma'no va yashirin pragmatik signal. Ushbu qatlamlar birliklarning nutqdagi haqiqiy vazifasini belgilaydi. Ayniqsa, o'zbek muloqot madaniyatida bilvosita ifoda, yumshatish va nozik munosabat bildirish milliy nutqiy odob bilan chambarchas bog'liq.

O'zbek tilida baho, ishora va nozik munosabat ifodalovchi pragmatik birliklarning yashirin strukturalarini o'rganish pragmatolingvistika, diskurs tahlili, lingvokulturologiya va nutq madaniyati uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega. Kelgusida ushbu mavzuni badiiy ma'n,

oilaviy muloqot, rasmiy nutq, ijtimoiy tarmoq diskursi va qiyosiy pragmatika asosida yanada chuqurroq tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 286 b.
2. Hakimov M. O‘zbek tilida matnning pragmatik talqini: filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2001. – 48 b.
3. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 167 p.
4. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
5. Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
6. Leech G. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – 250 p.
7. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
8. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992. – 96 b.
9. Hakimov M., Gaziyeva M. Pragmalingvistika asoslari. – Farg‘ona: Klassik, 2020. – 160 b.
10. Qo‘ng‘urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 160 b.
11. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b.
12. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – 136 b.
13. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2017. – 176 b.
14. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.
15. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 248 b.